

MICHAŁ KOZUBÍK

Kultúra osady v subsystéme kultúry

Streszczenie: Artykuł przygotowany w ramach projektu VEGA 1/0170/11 obejmuje trzy części. Pierwsza z nich dotyczy podstawowych definicji terminologicznych, druga – jest obszarem analizy badanego środowiska – mniejszości romskiej w kontekście tzw. teorii ugruntowanej; natomiast końcowa część, będąca podsumowaniem – prezentuje wyniki badań i zalecenia do praktyki edukacyjnej w zakresie pracy socjalnej.

Celem artykułu jest również zaprezentowanie alternatywnej drogi specjalistom zajmującym się daną dziedziną, polegającej na specyficznym zdefiniowaniu pojęć i innych, dotychczas niezbyt często stosowanych, podejść metodologicznych. Opracowanie jest także przeznaczone dla studentów kierunków pomocowych (przede wszystkim usługi socjalne i doradztwo, ewentualnie praca socjalna), przy czym może służyć jako uzupełniający materiał edukacyjny w ramach pracy socjalnej w terenie, pracy w środowiskach mniejszościowych lub jako pokaz stosowania metody jakościowej w badaniach.

Słowa kluczowe: Romowie, teoria ugruntowana, badania terenowe, praca socjalna

1. Terminológia a základné východiská

Hlavným cieľom výskumu bolo priblížiť sa k poznaniu toho, či negatívne vlastnosti pripisované obyvateľom osád sú znakom ich kultúry, etnicity alebo sú prvkami sociálneho vyčlenenia, reprodukovanej chudoby, resp. ich znásobenej kultúrnej závislosti. Okrajovými, vedľajšími „métami“ bolo:

- získať informácie o histórii „Rómov“ (lokálne vymedzeného prostredia obce a mesta),
- hľadať vhodné stratégie, aktivity smerujúce k zlepšeniu postavenia Rómov v meste Poprad a obcí zahrnutých vo výskume,
- identifikovať rozhodujúce sociálne, kultúrne a ekonomické faktory, ktoré ovplyvňujú interakčné procesy medzi „rómskou“ národnostnou menšinou a majoritným obyvateľstvom,
- zdefinovať hlavné princípy sociálnej práce vo vzťahu k obyvateľom vyčlenených komunit.

Ťažiskové výskumné otázky boli nastolené nasledovným spôsobom:

- Vychádzajú vlastnosti (negatívne), ktoré majorita „Rómom“ prisudzuje z „rómskej“ kultúry, alebo sú prvkami sociálneho vyčlenenia?
- Aké sú súčasné problémy „Rómov“ a životné stratégie riešenia ich životnej situácie v segregovaných a separovaných lokalitách?
- Jestvujú historické paralely medzi prístupmi riešenia problémov v minulosti a súčasnom období?

Výskumný postup, ktorý sme zvolili sa nazýva *konštantná komparácia* a je zložkou širšej metodologickej techniky nazývanej *Grounded Theory* alebo *ukotvená*, prípadne *zakotvená* teória. Konštantná komparácia je postup, ktorý buduje teóriu induktívnym spôsobom z údajov. Teória sa netvorí postupným spresňovaním série hypotéz – od prvotnej hypotézy k prepracovanej hypotéze, ako je to pri analytickej indukcii. Výskumník vyberá do svojho výskumu postupne také prípady, ktoré mu umožňujú vytvoriť solídnu teóriu. Podľa Stainbacka (1988)¹ hovoríme, že výber prípadov je teoretický, t.j. taký, ktorý umožní tvorbu koherentnej teórie. Keď všetky prípady potvrdzujú teóriu, hovoríme, že nastala saturácia teórie. Teória je úplná, pretože vysvetľuje všetky údaje. Výskum sa týmto končí.

V nasledujúcej kapitole by sme vám radi priblížili užitie termínov, ktoré v práci použijeme.

1.1. Róm či cigán

V slovenských podmienkach odporúčame používanie termínu „Róm“ z viacerých dôvodov:

- Rešpektujeme právo a zákony SR – vláda SR vo svojom uznesení č. 153 z roku 1991 deklarovala uznanie Rómov za národnostnú menšinu, prijala nimi požadované označenie Rómovia a garantovala im všestranný kultúrny a etnický rozvoj. Od roku 1991 sa Rómovia mohli po prvýkrát slobodne prihlásiť k svojej národnosti. Rómsky jazyk sa výslovne uvádza medzi regionálnymi a menšinovými jazykmi, ktoré SR uznáva na účely uplatňovania Európskej charty regionálnych alebo menšinových jazykov. Z týchto faktov vyplýva, že na Slovensku existuje aj v právnom zmysle rómska národnostná menšina, ktorá požíva všetky práva pri-

¹ P. Gavora: *Sprievodca metodológiou kvalitatívneho výskumu*. Bratislava 2006, Regent, s. 55.

- znávané Ústavou SR národnostným menšinám. (V Rumunsku ešte nevstúpil do platnosti Štatút národnostných menšín, ani Európska charta regionálnych alebo menšinových jazykov; nový parlament podniká v tomto smere urýchlené legislatívne kroky; Koganová, Kopecký, 2005)
- Na prvom svetovom kongrese v Londýne konanom v dňoch 8.–12. apríla 1971, sa Rómovia z celého sveta zhodli na tomto pomenovaní; okrem toho ustanovili vlastnú vlajku² a hymnu („Opra Roma“, častejšie známu ako „Dželem, dželem/Gelem, gelem“)³.
 - Výraz „Cigán“ je v našich podmienkach vysoko pejoratívny. Rozporuplnosť pojmu možno badať už od konca šesťdesiatych rokov dvadsiateho storočia. Dôležitým medzníkom je rok 1969, keď bol ustanovený Zväz Cigánov – Rómov v Českej i Slovenskej republike (1969–1973). Ako uvádza Manuš (1998), v tomto období pracovalo v spomínanom Zväze množstvo významných rómskych osobností, napr. Ing. M. Holomek, učiteľ A. Daniel, historik Bartolomej Daniel, JUDr. Tomáš Holomek – prvý rómsky právnik, na Slovensku napríklad MUDr. Ján Cibuľa⁴, Anton Facuna, Antonín Pompa a ďalší. V roku 1972 prišli Rómovia s požiadavkou priznania statusu národnosti, o rok neskôr však bol Zväz rozpustený. Komunistická politika sa sústredila na asimiláciu Rómov (zákaz hovoriť rómsky, rozbitie tradičných komunít, rozptyl obyvateľstva, násilné vysídlenia, prevýchova detí vo výchovných ústavoch). Dôsledkom tohto prístupu bola strata identity a pocit vykorenenia. Zmena nastala až v roku 1991 (bod 1). Rétorike silných nacionalistických skupín „Cigán“ vyhovuje. Ide o jeden z kľúčových termínov ich prejavu. Je len ťažko predstaviteľné, že by sme z ich strany počuli hovoriť o Ró-

² Medzinárodnú vlajku Rómov vytvoril Všeobecný zväz Rómov z Rumunska (Uniunea Generala a Romilor din Romania) v roku 1933. Vlajka pozostáva z dvoch pruhov – spodného zeleného, symbolizujúceho prírodu a horného modrého, predstavujúceho oblohu. V strede sa nachádza červené vozové koleso so šesťástimi spicami. Podobné koleso je aj na štátnej vlajke Indie, čím sa Rómovia prihlásili k indickej pravlasti. Na používaní tejto vlajky sa dohodli účastníci na spomínanom 1. kongrese Medzinárodnej rómskej únie (International Romani Union) v Londýne v roku 1971 (Rómska vlajka, 2013).

³ Hudobný podklad rómskej hymny Opre Roma (Hor' sa, Rómovia) tvorí rómska ľudová pieseň, text napísal Jarko Jovanović Jagdino (Rómska hymna, 2013).

⁴ MUDr. Ján Cibuľa bol na druhom svetovom kongrese v Ženeve zvolený za predsedu Medzinárodnej rómskej únie (IRU). Za jeho predsedníctva bola IRU prijatá v roku 1979 do sekcie mimovládnych organizácií v OSN.

moch. Ako sme už uvádzali „Róm“ v rómčine znamená muž, človek. Synonymom slova „cigánit“ je klamať.

1.2. Kultúra

Definícia Edwarda Burnetta Tylora má viac ako sto rokov⁵, no napriek tomu je z hľadiska antropologických disciplín považovaná za stále aktuálnu. Za nosnú, opornú kategóriu ju považujú takí renomovaní antropológovia českej proveniencie ako Soukup či Jakoubek. Kultúra je teda komplexný celok, ktorý v sebe zahŕňa poznatky a vedomosti, vieru, umenie, etiku a morálku, právo, zvyky a všetky ostatné schopnosti a obyčaje, ktoré si človek osvojil ako člen spoločnosti. Samotný fenomén kultúry vnímame ako extrasomatický, nadústrojný a negenetický. Ak je dieťa vychovávané v detskom domove a jeho rodičia pochádzajú a žijú v osade, nebude predsa hovoriť rómsky a nevžije si určité stratégie správania či konania typické pre jeho rodičov. Predpokladáme, že bude hovoriť po slovensky, študovať a pod. Kultúre sa človek učí počas svojho života. Tak ako môžu mať príslušníci mnohorakých rás rovnakú kultúru (napr. v Spojených štátoch amerických žije množstvo prisťahovalcov z viacerých krajín, ale kultúru môžu mať spoločnú – americkú), a naopak príslušníci rovnakej rasy môžu zdieľať rôznorodú kultúru (Afričan vyrastajúci od detstva na Slovensku bude nositeľom prvkov slovenskej kultúry a pod.). Samozrejme, jestvujú aj iné teórie, ktoré skúmajú previazanosť genetiky, dedičnosti a kultúry. Jestvuje i termín na kultúrnu obdobu génu – tzv. mém. Teóriu mémov rozpracoval v sedemdesiatych rokoch Richard Dawkins⁶. Napriek rôznym pohľadom, smerom či názorom budeme považovať Tylorove „... ktoré si človek osvojil ako člen spoločnosti...“ za nosné. Tvrdo odsudzujeme akékoľvek zneužitie prezentovaných názorov na rasové teórie hlásajúce nadradenosť, či menejcennosť rás. Každé smerovanie sociálnej práce má viesť k pomoci núdznym. Skvelou kombináciou je pre mňa kombinácia nekom-

⁵ V roku 1871 vychádza Tylorovo dielo *Primitívna kultúra*. Ide o klasické dielo evolucionizmu. Táto práca je z antropologického hľadiska významná najmä preto, že práve v ňom Tylor podal prvé formálne vymedzenie antropologického poňatia kultúry. Jeho slávna antropologická definícia kultúry predstavuje začiatok novej etapy štúdia človeka a kultúry (Soukup, 2000).

⁶ V českom jazyku vyšlo dielo do Susan Blackmoorovej „Teorie memů – Kultura a její evoluce“ (Praha: Portál, 2001, 236 s. ISBN 80-7178-394-3, [cit. 2013-07-08]. Dostupné na internete: <<http://www.daimonion.sk/cargo/tm.pdf>>.

binovateľná: „kresťansko-antropologická“: Miluj svojho bližneho ako seba samého optikou kultúrneho relativizmu.

1.3. Kultúra chudoby

Koncept „Culture of poverty“ (Kultúra chudoby), ktorého autorom je americký antropológ Oscar Lewis, Jakoubkovu arbitrárnu typológiu rómskej kultúry završuje. Napriek tomu, že sám autor toto delenie vníma ako ľubovoľné, resp. pracovné, považujeme ho z nášho pohľadu za jasné a zrozumiteľné a pre daný typ práce ako najvhodnejšie. Tradičná, ako aj národná rómska kultúra sú definované prehľadne. Vákuum tohto prevažne axiologického vnímania dopĺňa už spomínaný koncept. Určite ho nemožno vnímať jednoznačne tak ako predchádzajúce dva, napriek tomu je potrebné biele miesto na „mape kultúry“ zaplniť. Život v osadách má svoje špecifiká, životné stratégie a vzorce správania, ktoré nemožno opomenúť. Sú však tieto atribúty typicky „rómske“ alebo sú dôsledkom chudoby?

Oscar Lewis⁷ sa domnieva, že kultúra chudoby nie je len záležitosťou absencie základných životných potrieb a stavom nedostatku niečoho. Je to kultúra v tradičnom antropologickom význame, teda taká, ktorá poskytuje ľudským bytostiam návod na život, určitý návod riešenia problémov a plní tak významnú adaptívnu funkciu. Podľa neho tento spôsob života presahuje štátne hranice a regionálne rozdiely medzi mestom a vidiekom v jednotlivých krajinách. Nech sa už prvky kultúry chudoby vyskytujú kdekoľvek, podľa Lewisa jej nositelia vykazujú pozoruhodnú podobnosť v rodinných štruktúrach, v medziľudských vzťahoch, zvykoch, v hodnotovom systéme i v orientácii v čase.

Autor koncepcie kultúry chudoby je toho názoru, že jej význam môže pomôcť napraviť nesprávne pochopenie, ktoré popisuje určité vzorce správania etnických, národnostných alebo regionálnych skupín ako ich typické charakteristiky. Lewis napríklad uvádza, že v USA bol vysoký počet zväzkov uzavretých na základe zvykového práva vnímaný ako typický pre afroamerické komunity a zdôvodňovaný bol historickou skúsenosťou s otroctvom. V skutočnosti sa však ukázalo, že tieto domácnosti vykazujú základné rysy chudoby, ktoré môžeme nájsť v mnohých častiach sveta u rozličných národov, a to aj medzi populáciami, v ktorých otroctvo absentuje. Domnievam sa, že podobný vzorec správania funguje i v segregovaných lokalitách. Predpokla-

⁷ O. Lewis: *The Culture of Poverty*. „Scientific American“ 1966, No. 4.

dám, že počet detí by bol vysoký bez ohľadu na výšku prídavku na dieťa⁸, napriek tomu, že oponenti počet detí vidia len ako „zárobkovú činnosť“.

Lewis identifikoval až okolo sedemdesiat znakov, ktorý tento koncept charakterizujú. Tie základné možno rozdeliť do štyroch základných dimenzií:

- vzťah medzi subkultúrou a väčšinovou spoločnosťou,
- charakter slumového spoločenstva,
- typ rodiny,
- postoje, hodnoty a povahové vlastnosti jednotlivcov.

Už v čase vzniku Lewisovej práce⁹ sa sám autor vyjadruje o potrebe realizovať ďalšie výskumy na potvrdenie jeho teórie. Geograficky je podľa neho potrebné zamerať sa na vtedy ešte krajiny socialistického bloku. Táto jeho vízia nestráca na aktuálnosti ani dnes. Práve naopak – za úvahu stojí realizácia medzinárodného výskumu a najmä komparácie jednotlivých exkludovaných lokalít. Lewisova koncepcia kultúry chudoby umožňuje tvorbu všeobecných záverov, ktoré môžu pomôcť vysvetliť množstvo javov, ktoré sú dosiaľ považované za charakteristické pre určité rasové, národnostné či regionálne skupiny. Problémy, ako Lewis uvádza, typické pre černošské (prípadne typické pre iné etnické skupiny), sa v skutočnosti javia ako endemické v krajinách, kde neexistuje segregácia etnických menšín. Dané poznanie sme sa snažili overiť v praxi.

2. Ukotvená teória a kultúra osady

Analytické postupy *Grounded Theory* sú podľa Straussa a Corbinovej (1999, s. 39) navrhnuté tak, aby:

- Skôr vytvárali ako len overovali teóriu.
- Dodávali výskumnému procesu kritickosť, ktorá je predpokladom „dobrej“ vedy.
- Pomáhali analytikovi s prekonávaním jeho predsudkov a domnienok, ktoré vnáša do výskumného procesu a ktoré by sa u neho počas výskumu mohli vyvinúť.

⁸ Výška prídavku na dieťa v SR predstavuje 23,10,- EUR (údaj platný od 1. januára 2013. Len pre porovnanie, v Rakúsku je to viac ako 100,- EUR mesačne (<http://www.vavslovakia.sk/rodinne-pridavky>).

⁹ O. Lewis: *The Culture of Poverty*. „Scientific American“ 1966, No. 4, s. 19–25; translated by permission of Harold Ober Associates Incorporated (Lenka Budilová, Marek Jakoubek).

- Zaisťovali zakotvenie a hutnosť a rozvíjali citlivosť a integráciu potrebnú pre vytvorenie bohatej, úzko previazanej, vysvetľujúcej teórie, ktorá tesne aproximuje zobrazovanú realitu.

Analýza v *Grounded Theory* sa skladá z troch hlavných typov kódovania:

- otvorené kódovanie,
- axiálne kódovanie,
- selektívne kódovanie.

V danom, obmedzenom rozsahu príspevku nie je možné vyčerpávajúco objasniť proces vyhodnotenia dát. Viac si pozorný čitateľ môže nájsť v pripravovanej, dosiaľ v čase príspevku nevydanej, vedeckej monografii pod názvom (Ne)vinní a dilino gadžo. Z výsledkov vyberáme tie najdôležitejšie, ktoré sme v rámci nášho výskumu zistili. Uvedieme ich postupne v nasledujúcich kapitolách.

Kultúra osady je komplexný celok, ktorý sa vyznačuje vysokou mierou sociálnej stratifikácie, ktorá je však úzko vzájomne previazaná. Nie sú to len väzby rodinné (často nefunkčné, keďže v pomyselnej hierarchii rodín sa majetnejšie vrstvy a chudobnými nestýkajú) či lokálne – geograficky vymedzené (ide síce o segregované územia oddelené od obydľí majority prírodnou či už i umelo vytvorenou prekážkou), ale ide tu o výrazný úžernický výmenný obchod. Nejde o žiadnu Malinowského *kula*, avšak táto vzájomná závislosť je zjavná a často je to jediná „pomocná“ ruka biednych, i keď druhej strane prináša nemalé zisky „podnikateľom“. Títo obyvatelia nakupujú malé množstvo potravín za veľmi vysoké ceny. Dlhodobá, priam chronická nezamestnanosť, nízky príjem, takmer žiadny majetok a úspory, absencia potravín, peňazí a materiálu potrebného pre život (najmä dreva) uzatvára komunitu trojnásobnou marginalizáciou. Žijú na východnom Slovensku s vysokou mierou nezamestnanosti, v segregovanej osade a sú na periférii jej života. Jedným z najhlavnejších dôvodov tohto neželaného stavu je absolútna nemožnosť zamestnať sa. Problém nájsť si prácu však majú nielen „degeši“, ale i „stredná vrstva“. Akoby mimo stojace skupiny „Aleluja“ a „podnikatelia“ sa s nezamestnanosťou vyrovnávajú svojisky. Podnikavci úžerou a veriaci organizovaním bohoslužieb a získavaním prostriedkov na ich prípravu. Hendikep nekvalifikovanosti začína už školským systémom, ktorý má v obciach segregačný charakter. Deti často dostatočne neovládajú slovenský jazyk, preto je škola pre nich stresujúcou zmenou: *Tu je rómska škola, rómska škôlka a rómska škola a toto sa mi nepáči. Biele učiteľky sú, ale to naše deti ich musia učiť. Lebo naše deti sa ako vy majú rozprávať a nie po rómsky. Ale keby mali tam biele deti, po rómsky sa nerozprávajú. Ja beriem podľa seba. Ja som do*

škôlky nechodila, ja som išla do prvej triedy a som sa tam musela naučiť po slovensky. Lebo som sa musela naučiť! Bo tam boli biele deti. Ja som sa s nimi rozprávala, som sa musela naučiť. Napríklad tá učiteľka príde za ňou, v škole, kde nereaguje na tú slovenčinu, už mu povedá po rómsky. Ale prečo mu má povedať po rómsky, povedz mu po slovensky do frasa. Nech sa naučí. Ja keby som bola asistentka, ja by som sa s nimi nerozprávala po rómsky, po slovensky. Tak musíš, tak musíš. A na to máš otca, matku, aby ťa naučili po slovensky. A škôlka to isté. Vedia, nehovori básničky, to už vedia také maličké detičky, už vedia, prosím cikať, prosím kakať, dobrý deň, ahaj. Už vedia po slovensky. Ale naše deti? Stále rómsky, stále rómsky, stále rómsky. Tak dačo povie po rómsky, dačo povie po slovensky. No, čo sa s nimi budem vadit'?

Skúsenosti sociálnych pracovníkov a aktivistov v komunitných centrách hovoria o náročnej motivácii končiacich žiakov základných škôl pre štúdium na strednej škole. Názory typu: „načo tam pôjdem, aj tak ma nevezmú do roboty“ alebo „nemám tam prečo ísť, bieli nemajú robotu, tak ja pôjdem?“ nie sú zriedkavosťou. Dokumentuje to i vyjadrenie jednej z matiek: *Naši chlapci nechcú ísť do druhej školy, aby mali druhú školu. Chce mať normálne robotu, oženiť sa. My ich nútime, lebo teraz chcú všade papier.* Generácia terajších päťdesiatničiek je poslednou, ktorá pracovala riadne v rámci plného pracovného pomeru. Uvedomujú si neľahkú situáciu svojich detí, preto sa ich snažia motivovať: *Nemusiš mať na vysvedčení jednotku, môžeš mať aj trojku, to je výborná vec. Nech chodia do normálnej školy, nerozumiem tomu. Nech chodia do škôlky. A čo také matky jak Romové, nie! Každá matka si svoje decko učí. Mój syn išiel prvý deň do školy do Veľkej a prišiel taký sčernetý, tak ho zbili. Ucho mal sčerneté, bo ho kopli do ucha.* Prechod z výlučne rómskej triedy na bežnú odbornú školu bohužiaľ prináša takéto situácie, ktoré prípadných záujemcov odradia. Nie je ľahké nájsť v osade stredoškolačka, ktorý žije v chudobných pomeroch. „Stredná“ či „podnikateľská“ vrstva „tlačí“ deti do školy. Ide aj o vec prestíže, ale i snahy rodičov o lepší život svojich potomkov. I tu však badať značné sklamanie a apatiu: *My chceme robiť, ale vidíme aká je doba, že nemáme šancu. Veľa sú vyučené ... Máme murárov, tesárov a sedia doma.*

„Rómovia“ v osadách chvália doby minulé. Predovšetkým preto, lebo mali možnosť pracovať: *Predtým bolo lepšie, mali sme robotu, všetko. Keby chcem, aby som mohla dokončiť dom, no nemám. Bola som zamestnaná, mohla som si zobrať pôžičky. 103 eurá dostávam s manželom, no teraz mám 63 ešte za aktivačných. Pýtajú sa či ste Róm. Hovoria, len bohužiaľ. Všetkých nás hádzu do jedného vreca. Ja už robím na aktivačnej šiesty rok. Bieli do roboty neberú.*

Môj muž má známosti, tak na mesiac dva ho zoberú. Inak nemáme šancu. Sú medzi nami aj takí, čo nechcú robiť. To je chyba, že nás berú všetkých rovnako. Teraz máme na aktivačných aj troch bielych. Voláš ideš, nepotrebujú a ide biela ... Aktivačné práce sú nástrojom dočasným – určitým preklenutím dlhodobo nezamestnaných osvojiť si pracovné návyky a začleniť sa tak do riadneho pracovného procesu. Bohužiaľ, v súčasnosti je jedinou možnosťou „privyrobenia si“. „Rómovia“ si uvedomujú, že tento inštitút im nezabezpečí nárok na dôchodok, poistenie a podobne: Čo nám je z toho, že robíme tu na Obecný úrad? Čo máme z toho? Ani na dôchodok, bo nemáme na zmluvu. Dakedy, keď bolo, sa žilo lepšie než teraz. Teraz je tak, že ženy plačú, že nemajú (deťom) čo dať. Kto vám požičia? Kto? A teraz povedzte takému decku, že nemáte. Už aj Rómovia si vypijú, lebo nemôžu pozerat' na deti. Chytajú sa dajakej šance, ktorú dostanú. Keď dajaké auto zastavia, už chlapi utekajú...

Ak*** (terénny sociálny pracovník) robil (aktivačné práce), bol prekvapený, že mu prišli chlapi do roboty a boli šťastní, že tu robili. To je inakšie, keď robíte na zmluvu ... To je všade zabudované v počítačoch, máte na všetko právo. Vidíte koľko Rómov je doma, hodne, hodne.

A v zime? To je najhoršie v zime. Teraz je to lepšie, že sa chodí borovky a tak, že dačo donesem, ale v zime, keď nie je nič, strašné.

Obyvatelia kolónie s chválou hovoria o minulosti. Frustrovaní priznávajú „čiernu prácu – fušky“, ktoré sú jednou z mála možností polepšiť si: *Každý vám povie, že sa zle žije. Lebo nemáme prácu, naši chlapi sú doma, môj manžel, ten nie je doma, tak ten robí na čierno. Ja keby som mala možnosť na čierno íst robiť. Lebo to sa nedá vyžiť z tej dávky. My dostávame okolo 2900 korún, neviem ako na euro. Z čoho my môžeme žiť? A teraz je všetko drahé. Ale potom rozprávajú, že my nechceme robiť. Chceme robiť, ale keby bola robota. Všetky už sme boli zamestnané. Sme robili vo Svite... 16 rokov sme mali a už sme museli robiť. To bolo šťastie.*

S nostalgiou myslia na Baťovo mesto Svit a jeho fabriky a možnosti práce v rekreačných či hotelových zariadeniach v Tatrách: *To sme robili vo Svite, 16, 17 sme mali a sme robili. Ráno vstávať o pol piatej sme museli. Ale som bola šťastná, že som robila. Výplatu som dostávala. My sme 16, 17 rokov mali...*

Pracovala som v Tatrách, v Panoráme. Tam som mala byť. Bola to moja chyba, že som ho nekúpila. Mala som tam trvalý pobyt a bývala som tam 23 rokov. Tam, kde bývali zamestnanci. Ja som tam robila trhačku (zaučat' študentov na praxi). Väčšinou som robila nočné.

Ja som robila na Hranovnickom plese, ale zmenil sa riaditeľ, a tak.. Chodíme na jamky (sadiť stromčeky), na borovky, nemôžeme sedieť so založenými rukami. Aspoň v lete si ideme privyrobiť. Sú medzi nami také, čo nechcú robiť, ale väčšina, čo chceme.

Kategória práce je opäť odrazom našej doby. Ťažkosti pri hľadaní zamestnania na východnom Slovensku majú mnohí – absolventi s ukončenou strednou či vysokou školou, ženy v strednom veku a ľudia, ktorí dlhoročne pracovali v skrachovaných fabrikách. Akú šancu zamestnať sa má „rómske“ dieťa, ktoré chodilo do „rómskej“ vyrovnávacej triedy? V H*** sú prvé triedy ZŠ dve „vyrovnávacie“ a jedna „riadna“. Aká budúcnosť čaká týchto žiakov? Inštitút asistenta učiteľa je vhodným nástrojom integrácie v školskom prostredí, no jeden na všetko zďaleka nestačí: *Zastala som sa našich rómskych detí. Tri prvácke triedy máme rómske, z toho dve triedy sú špeciálne. Myslela som, že na druhý deň dostanem výpoveď. Akú dávame šancu tým deťom študovať ďalej? Ale naozaj je veľa takých detí, ktoré na to nemajú. Museli ste cítiť, keď ste boli tam hore, že nielen deti, ale aj tí dospelí majú poruchy. Keby tu prišla nová krv a naše dievčatá sa tak neplašili a išli aj z domu inde, nemuselo by to byť tak ako to je. Stále je to horšie a horšie. Nemôžeme nič lepšie čakať, najmä tie detičky, čo nám prídu z H***. Tam je tá jazyková bariéra obrovská. Učiteľky sa boja a ja som ich druhá mama. Ja ich to učím a musím im to aj preložiť. ... (o učiteľke) Ty musíš chápať mňa, ja viem, čo chcem. Tebe to nepovie, ale mne to povie. A ja to cítim, že to dieťa doba trpí, ja nemôžem byť na neho zlá. Ja ho budem musieť vychovávať ako svoje dieťa s láskou, lebo doma to nemá. A ak mňa si viac váži ako svoju mamu a kvôli mne chodí každý deň do školy, tak sa na mňa nehnevaj, buď rada, že máš plnú triedu. Tak rob to, čo ja a maj ich rada. ... Sú deti, ktoré v piatom, šiestom ročníku nevedia písať jednoducho preto, lebo učiteľ na nich nemá čas.*

Majorita si často neuvedomuje, že človek žijúci v ťažkých podmienkach musí vynaložiť oveľa viac úsilia, aby sa presadil. Naozaj platí viackrát opakované a tak ťažko väčšinou spoločnosťou prijímané: *Cigán, čo robí s gadžami musí byť stokrát lepší, lebo potom je len hlúpy Cigán.*

Pozeráme sa opäť do zrkadla našej spoločnosti. Sú v nej ľudia s ukončenou univerzitou, úspešní vo svojom odbore, umelecky nadaní a šikovní. Nie je ich veľa, ale sú. Rómovia majú špičkových hercov v divadle Romathan, spisovateľov, ktorí sú čítaní (Ludovít Didi či Elena Lacková), Cigánskych diablov a známe osobnosti, ktoré si vážia: *Ja som sa dozvedel o pánovi Adamovi a pani Adamovej. To je pán na rómsku otázku a ja si ho vážim ako rómsku*

*osobnosť. Ostatní nepoznajú nič. Keď je človek v osade a v nej sa pohybuje je ťažko spoznať niekoho. Má svoje vlastné starosti a snaží sa riešiť svoje vlastné problémy. Ako slabne postavenie strednej vrstvy v majoritnej spoločnosti, na bedrách ktorej leží osud sociálneho štátu, tak sa do ťažkostí dostáva i „stredná vrstva kolónie“. S fenomén „pracujúcej chudoby“ sa stretávame stále častejšie: Nemáš ty svoje roky, neberem ťa. Dovidenia. Nepotrebujeme. Mame preplnený stav. Tak sa vyhovárali oni. Predtým si nerobil týždeň a už si bol v base. To nie je ako teraz, ak teraz. Že ako robíš alebo nerobíš, koruny dostávaš. Máš čo zobrať. Ale predtým? ... 500 korún som dostával. ... No po jeden rožok. Po jeden rožok som jedával. A pil som vodu. Keď som sa chcel najesť, dobre, vodu a nadrobiť. A tak som se musel najesť. Mnohí Slováci napriek tomu, že majú prácu musia uvažovať či kúpiť deťom jogurt každý deň, alebo len pár krát za mesiac. Stredná vrstva je vo všeobecnosti ohrozeným druhom. Je tu veľké riziko, že podlezie latku hranice chudoby. I medzi nami sa nájdu tí, ktorí zaháľajú, špekľujú ako nerobiť a vyžiť. „Rómovia“ nepopierajú, že sa medzi nimi nájdu mnohí takí: Vstávajú niektorí aj o šiestej, vidím ich von. Dajú si kávu a čakajú, čo deň dá. Zo S*** sú šikovnejší, idú si aspoň fušky hľadať. Ale niektorí bežne ako my, navaria, popratajú, idú do obchodu – nemôžem zas povedať, že nie. Je tam aj veľa lenivých, čo celý deň presedia, je bordel, ani nepopracú a musíme nad nimi stáť. Sú leniví a je ich tam dosť. Najväčší problém je neporiadok v areáli. Prečo všetko vyhadzujú len von a je im ťažko do kontajnera dať. Toto neviem pochopiť, celé roky len smeti riešime. Pre nich je to jednoduchšie vysypať to z okna ako ísť von. Nové byty ničia preto, lebo veci chcú speňažiť, alebo preto, že ich tam je veľa. Ak dostanú nový byt, za tri – štyri roky tam oveľa viac ľudí pribudne. Bud' sa tam niekto nastahuje, alebo sa narodí deti. Alebo sa medzi sebou zoberú a už majú svoje rodiny. Keď sme pracovali v jednej lokalite bolo ich tam pôvodne okolo osemdesiat a teraz je ich stošesťdesiat. Chápeš? Každý rok sa tam narodí desať detí. Tam sú dve rodiny, ktoré sa berú medzi sebou M*** a P***. Ale sú tam aj ľudia, ktorí tam prišli zo Š***, H***, H***. 17-ročné už sú bežne matky.*

V meste je predsa len väčšia šanca zamestnať sa: Je ozaj málo ľudí, ktorí nechcú robiť. Komu sa dá, tak robia na tých obecných. Niektorí sú riadne zamestnaní aj na zmluvu. Vo Whirpoole robia stále, každé tri mesiace im predlžujú zmluvy. Chodia aj po Čechách, vravím, snažia sa. Kto chce, tak sa snaží. Zo S*** nám v Brandtneri robili. Normálne som im požičala a chcela som vedieť, či mi vrátia a hneď mi vrátili. Sami mi doniesli. Máš aj takých, čo povedia: Budem robiť, keď bieli nemajú robotu? Za mesto môžem povedať,

že tu chcú robiť. Cez projekt Whirpoolu sme zamestnali 36 ľudí. Normálne chodili do roboty, šak oni si vedia fušku nájsť, chápeš? Z mesta si nenájdu a títo si nájdú a robia?

Práca je hlavným prostriedkom vymanenia sa z bludného kruhu chudoby. Je nepochybné, že „Rómovia“ akejkoľvek úrovne kultúry osady, majú štartovaciu čiaru na trhu práce postavenú oveľa ďalej. Laik by namietal: „Kto chce, robotu si nájde“ či „sú leniví, nechce sa im robiť“. Dieťa, ktoré sa narodí do chatrče tri krát dva metre a jeho rodičia sú druhou generáciou bez ukončenia základnej školy a bez práce, ťažko je predpokladať, že bude v živote mať plnohodnotnú prácu. Je to chyba ich osobného zlyhania? S určitosťou by sme mohli súhlasiť v prípade, že každý na Slovensku, kto chce pracovať, aj pracovať môže. Ako by ste vysvetlili nezamestnanosť inžiniera, či sociálneho pracovníka s dvoma doktorátmi? Prečo celé generácie mojich rovesníkov žijú svoj život v anglickej továrni, nemeckej reštaurácii či opatrujú v Rakúsku? Ako je možné, že z priemyselných miest ostávajú len osudy amerického Detroitu?

Ako sme už spomínali v predchádzajúcom texte: v našom príspevku nie je priestor na prezentáciu všetkých výskumných postupov a krokov, avšak odpoveď na základnú výskumnú otázku: „Vychádzajú negatívne sociálno-patologické javy, frustrácia, apatia, zneužívanie sociálneho systému a pod. z etnicity/rómskej kultúry (teda Rómovia sa ocitajú v nezávidenej situácii vlastnou vinou) alebo sú menované negatíva dôsledkom chudoby/Lewisovho konceptu? Odpoveď je jednoznačná: všetky základné menované znaky *culture of poverty* Portoričanov v New Yorku či Portoriku sú badateľné u trojnásobne marginalizovaných „Rómov“ v osadách. Sú typické pre všetky slumové spoločenstvá vôbec a dávajú za pravdu Lewisovým záverom z výskumu prezentovaných v roku 1966.

Využili sme idiografický prístup vo vedeckom skúmaní, t.z., že dané výsledky nemožno zovšeobecniť pre celé územie krajiny. V slovenských podmienkach sa stretávame s dvomi etnickými skupinami s tzv. Rumugrami (východné Slovensko) a Valašskými (olašskými) Rómami (prevažne juh a západ Slovenska). Samotná stratifikácia kolónie je tak silno heterogénna, že i jednotlivé prístupy sociálnych pracovníkov, úradníkov či štátu musia byť šité na mieru a nemožno preto konať od stola – jednotným modelom. Nehovoriac o Valašských Rómoch, ktorí hovoria odlišným jazykom, platia u nich neporovnateľne odlišné pravidlá komunity, prezentujú sa odlišným obliekaním (dlhé sukne, zlato a pod.) a podľa nášho názoru tu badať rozdiely i v antro-

pologickom type (postava, farba pokožky či predovšetkým črty tváre). Bolo by preto veľkou chybou nami prezentovaných výstupov, keby vyvodzovali závery – čiernobielo a všeobecne.

3. Záver – sociálna práca

V slovenských i českých podmienkach by sme len ťažko našli systematické dielo zaoberajúce sa prístupmi sociálnej práce vo vzťahu k „Rómom“. Výnimku tvorí Navrátilovo dielo z roku 2003. Autor v ňom vytyčuje piliere sociálnej práce s touto skupinou. V nasledujúcej časti sa pokúsím načrtnúť odporúčania vychádzajúce zo záverov výskumu. Nebudem ich opakovať ako Navrátilove piliere, evokujú v nás piliere *Reformy* a domnievame sa, že by ich bolo už akosi priveľa. Je to súbor záverov a odporúčaní uvedených pre praktické využitie, ako aj pre aplikáciu vo vzdelávaní, ktorého som súčasťou:

„NOSCE TE IPSUM“ – „POZNAJ SÁM SEBA“

Súhlasíme s Navrátilom a jeho pilierom. Každý z nás je jedinečný – nemôžeme byť všetci právnici, maliari, kuchári či športovci. Samotnú prácu v segregovaných lokalitách tiež predsa nemôže vykonávať každý. Je predsa nemysliteľné, aby danú aktivitu vykonával človek, ktorý sa v kolónii vyjadrí: „vy*** cigánske“, alebo je príliš senzitívny na puch variacích sa kostí, ľudské exkrementy či túlavé psy. Ak vnímam svoje okolie etnocentricky, narobím viac škody ako úžitku.

Odporúčania:

Vzdelávacie inštitúcie:

- zabezpečiť odbornú špecializovanú prax pre študentov – umožniť študentom kontakt s realitou v osadách. Ide o nemalé finančné prostriedky, ktoré je potrebné získavať z medzinárodných grantov a za zamyslenie stojí i podpora štátnych inštitúcií v tomto programe.

Praktici/terén:

- podrobiť prísny kritériám výber terénnych sociálnych pracovníkov ako aj jeho asistentov, rovnako asistentov učiteľa,
- prehodnotiť štandardy prijímania – vytvoriť výnimku na podporu prijímania „Rómov“ bez vysokoškolského vzdelania, resp. umožniť im študovať externé štúdium bezplatne (samozrejme s adekvátnym počtom kurzov, ktoré podľa mojich skúseností majú absolvovaných až-až, no bohužiaľ podľa nových kritérií prijímania to nestačí).

Z praxe jednoznačne vyplýva – „radšej šikovný preškolený „Róm“ z komunity ako magisterka s rasistickými názormi“,

- podrobiť výber konkrétnej osoby rozhodnutím starostu, hlavného koordinátora terénnej sociálnej práce v lokalite, ale najmä zástupcov segregovaného či separovaného osídlenia.

KOMPLEXNÝ PREHLAD O ŽIVOTE RÓMSKEJ NÁRODNOSTNEJ MENŠINY – história, súčasnosť, príklady dobrej praxe a pod.

Každý, kto pôsobí v marginalizovaných územiach, by mal ovládať základy rómskeho jazyka a poznať históriu Rómov.

Odporúčania:

Vzdelávacie inštitúcie:

- univerzitné vzdelávanie zamerať nielen na prvky tradičnej rómskej kultúry a histórie, ale upozorňovať na značnú sociálnu stratifikáciu a sociálne problémy,
- povinný rómsky jazyk,
- priblížiť *kultúru osady* a zapracovať ju ako samostatný predmet,
- posilniť výučbu príbuzných vedných disciplín – najmä sociológie, antropológie a psychológie.

Praktici/terén:

- kritériá výberu podmieniť dôkladnou znalosťou života Rómov v Európe a na Slovensku
- podporovať samotných „Rómov“ z lokality pre výkon danej práce (dôležité je eliminovať úžerníkov, „podnikateľov“ na túto pozíciu)

MOC V SOCIÁLNEJ PRÁCI

Inštitút osobitného príjemcu dáva do rúk sociálneho pracovníka nesmiernu moc. Má možnosť vyplácať dávky postupne, pracovať s rodinou, rozdeliť financie a pod. Často môžu mať vaši klienti z vás prehnaný rešpekt: *Raz ma prišli okúpať na Veľkú noc deti z***. Nevedeli, že tam bývam. Keď ma zbadali: „Teta***! Budeme chodiť do školy!“ „Kto sa odváži ma okúpať? Samozrejme, nikto.“ (smiech) Keď prídem do***, všetci idú domov. (smiech) Oni sa nás boja viac ako policajtov. Keď sa to tak vezme máš veľikánsku moc. Ak neplatia za odpad, poviem im, že pôjde dávka na úrad, v ten deň je poplatok zaplatený.*

Lavírovanie na hrane strachu a rešpektu je veľmi zradné. Často od „Rómov“ môžete počuť: *Ako vy bieli budete robiť, tak my sa budeme mať!* alebo *„Vy ste tu pre nás a ste platení z našich daní (neuviedomujú si, že žiadne dane neplatia). Ak sám seba dobre nepoznáte (nosce te ipsum), tak vám nepomôže ani školenie, ani supervízia. Hrozí Vám vyhorenie. Opojný pocit moci ver-*

zus pomáhajúca profesia: *Vieš, Rómovia ťažko niekomu vykajú. Musíš mať rešpekt. Mne normálne vykajú. Málokto si dovoľí akože tykať. ... Ak nemajú vyrovnané účty za elektriku a vodu, tak ešte vodu im pomôžeme zaplatiť. Bez elektriky môžu byť, ale bez vody nie. Okrem dvoch všade robíme osobitného príjemcu. Keď ma strašne nahnevali, rozdali sme im peniaze a nezaplatili za nich ani elektriku, ani vodu. Potom ma prišli poprosiť, aby sa to vrátilo naspäť a sľúbili mi, že už na mňa nikdy nebudú zvyšovať hlas. Musela som to urobiť, lebo prišli nám tu Rómovia z Dobšinej a to bolo neskutočné, navádzali nám ich, hádali sa medzi sebou – pre hocičo, pre neporiadok, pre deti. Doniesli si tam psa a nenormálne útočí. Potom som im povedala: vy naschvál nahuckáte na nás psa. Nikdy predtým sa mi to nestalo. Máme problémy s deťmi, lebo kradnú. Navzájom si kradnú desiaty, deti sú strašne agresívne, keď nejedia. Rozhodli sme sa preto z dávky platiť deťom desiate. Dievčatá vravia, zabijú nás. Nebudem sa ich pýtať, deti sú hladné. Osvedčilo sa to a teraz sú všetci spokojní. Niektorí rodičia nesúhlasili, ale dohovorili sme im, že je to pre deti. Ale tiež aj keď majú desiate, bijú sa, lebo to, čo vidia doma, prenášajú na seba. Predstav si, že sedem-osemročné decko ide biť spolužiakov so stoličkou. No odkiaľ to má, keď nie z domu? Útočia aj na učiteľky a dovoľujú si. Nemajú problém im vynadať.*

Odporúčania:

Vzdelávacie inštitúcie:

- zaradiť „moc v sociálnej práci“ do syláb, resp. vytvoriť samostatný predmet,
- klásť dôraz na poznanie legislatívnych opatrení, predovšetkým nároku na dávky a inštitút osobitného príjemcu.

Praktici/terén:

- odborné semináre a školenia upozorňujúci na fenomén zneužívania moci: *Najlepšie boli prednášky organizované Nadáciou Milana Šimečku. Boli v troch odlišných mestách. Páčil sa mi prístup Laca a Pauly. Mali to dobré. Niečo povedia, dajú tému a ty sa môžeš vyjadriť, potom máš prestávku a tri hodiny ubehnú ako nič. Mal si tri aktivity, ale do večera ti to zbehlo jak nič. Bolo to náročné, ale dobré – právo pre každého. Rada som tam chodila. To, čo v kuse rozprávajú a nemá to ani hlavu ani päťu, tak to nie. To, čo sa teoreticky naučíš z kníh, zrúti sa Ti na***,*
- povinné supervízie a preventívne aktivity proti „burn-out“ (syndróm vyhorenia).

POKORA

Pokora je cestou prijať neočakávané. Ak sa nazdávate, že vás už v teréne nič neprekvapí, garantujeme vám, že sa to stane. Mysleli sme si, že nechcené vysypanie cukríkov v chatrči pred zimou schovávajúcim sa krdľom detí a ich „vojna o cukríky“ demonštrujúca živočíšnu ríšu sa nás dotkla natoľko, že už ťažší zážitok si sotva môžeme predstaviť. To sme však nečelili chatrči bez okien a v nej zdravotne hendikepovanej žene, ktorá chcela, aby som ju fotil v nemravných pózach. Bolo by veľmi ťažké predstaviť si negatívnejší zážitok. No ak si myslíte, že otvorenosťou či ľudským prístupom nemôžete nič pokaziť, zmrazia vás reálne vyhrážky podnikateľov. Aj takéto podoby prináša Sizyfova práca. Pokora a prijatie je možnosťou, ako to možno zvládnuť.

ODSTRÁNENIE SIZYFOVHO SYNDRÓMU

Ak zistíte, že vaša práca tlačiaceho Sizyfa predať len časť gule na povrch zemský vytlačila, dáva vám to silu pokračovať, nevzdávať sa a motivuje vás to k ďalšej práci. Odmenou vám vie byť milé slovo, či neformálna pochvala: *Majorita vidí všetko zvonka. Človek z majority sa musí aj prispôbiť tým Rómom a žiť s nimi. Čo majorita nikdy nedokáže. Ja tam bývam, na jednej strane ich dávam aj bokom, ale snažím sa im čo najviac pomôcť. Dosť Rómov chodia po okolitých obciach na lesné práce a povedia mi, že V*** mi môžeme byť hrdí na to, že žijeme v***, lebo v iných obciach je to horšie. Vieš ako Ťa to nadchne? Ešte viac, aby si robil.*

Keď sa k pozitívnym reakciám pridá i osvedčený inštitút v rámci výkonu sociálnej práce, ktorý odstraňuje tak silnú úžeru, tak vaše tlačenie balvanu nie je márne: *Každý štvrtok dostávajú peniaze a potom poukážku. Na základe našich poznatkov vieme zistiť, že napríklad dieťa v rodine má problémy, tak ja dám podnet na ÚPSVaR o inštitút osobitného príjemcu. My určujeme ako budeme tú dávku v hmotnej núdzi vyplácať. Snažíme sa čo najviac vyplácať poštovou poukážkou. Väčšia suma ide na potraviny. Menšia suma ide v hotovosti. Následne my kontrolujeme tie bločky. Ak zistíme, že im predavačka dala nejaké to víno, automaticky sprísňime tie podmienky. Osvedčilo sa to, privítali sme to. Prijali by sme to, aby to fungovalo na celú rómsku komunitu, aby sa tým znížila tá úžera. Teraz je takto 15 rodín. Všetko je to ***. Je to už zaužívané takto desať rokov. Táto komunitná práca sa osvedčila. Oni keď dostanú tie finančné naraz, vydržia im maximálne tri dni, čoho som aj svedkom. Kupujú nepotrebné veci, ktoré by nemuseli mať: víno, kávu, atď. Oni, čo by mali mať na mesiac, tak si urobia oslavu, alebo niečo také. Ak nemajú tie koruny, tak sú*

nútení sa „obracat“. My sme im to navrhli, že to vyskúšame tri mesiace a mám tu rodiny, ktoré nechceli vystúpiť z toho. Sú aj rodiny, ktoré sú proti. Tam je alkohol. Ale oni si stále nájdu nejakú fušku a sú vždy pri tom alkohole.

Literatúra

Blackmoore S.: *Teorie memů – Kultura a její evoluce*. Praha 2001, Portál.

Gavora P.: *Sprievodca metodológiou kvalitatívneho výskumu*. Bratislava 2006, Regent.

Koganová V., Kopecký P.: *Rómska problematika na pozadí vybraných faktorov zo slovenskej a rumunskej reality*. www.cepsr.com/clanek.php?ID=240 (18.06.2013).

Lewis O.: *The Culture of Poverty*. “Scientific American”. www.ksa.zcu.cz/studium/podklady/tk/kf.rtf (7.12.2013).

Manuš E.: *Jdeme dlouhou cestou*. Praha 1998, Arbor Vitae.

Rómska hymna [online]. www.romadocument.sk/index.php/sk/symboly/romska-hymna.html (1.07.2013).

Culture of settlement in the subsystem of culture

Summary

The contribution (output of the VEGA project 1/0170/11) can be divided thematically to three parts. The first part focuses on the basic terminological definitions; the second part analyses the studied environment and evaluates the information using the so-called grounded theory; and the final part summarises and presents the results in the content of social work.

Our objective was to produce a piece of work that would provide the experts in this field with an alternative way consisting of specific definitions of the concepts and a different, so far not very often used methodological approach. The contribution can be also used by students of helping professions, especially Social Services and Counselling, or Social Work, as an additional study material for outreach social work, community work or as a sample of using the qualitative method. In the

contribution we used the combination of the scientific and fictional styles, which might be suitable also for lay people. The statements are based on the verbatim, highlighted utterances of the informants.

Key words: Romany, grounded theory, field research, social work

Translated by Maroš Klika